

Moet de wolf vegetariër worden?

Mijmeringen over de bankierseed en de moraliteit van de financiële sector

Dr. E.D. Karssing¹

Inleiding

1.

Homo homini lupus est. Oftewel, de mens is voor andere mensen een wolf. Deze uitspraak wordt vaak toegeschreven aan het boek *Leviathan* van de filosoof Thomas Hobbes. Dat is niet helemaal terecht, want de uitspraak komt in het boek niet voor (wel in een ander boek van hem). Toch is het een krachtige verwoording van een gedachtenexperiment dat Hobbes in zijn boek uit 1651 beschrijft. In dit gedachtenexperiment beschrijft hij een wereld zonder vertrouwen, een wereld zonder moraal. Mensen zijn primair gericht op lijfsbehoud. Ze kunnen zichzelf verrijken ten koste van anderen. 'Daarom worden twee mensen elkaars vijanden, als zij dezelfde zaak begeren waarvan zij niet beiden tegelijk kunnen genieten'.² Dat leidt tot een wereld vol angst, waarin je voortdurend op je hoede moet zijn omdat ieder mens er vanuit kan gaan dat 'zodra hij plant, zaait, bouwt of een gunstig gelegen plek in bezit neemt, dat er anderen zullen komen die zich hebben opgemaakt om hem met vereende krachten te verdrijven, en hem niet alleen te beroven van de vruchten van zijn arbeid, maar ook van zijn leven of vrijheid'.³ Het is een nare wereld, 'het menselijk bestaan is er eenzaam, armoedig, afstotelijk, beestachtig en kort'.⁴ *Eenzaam*, want we kunnen onze medemens niet vertrouwen. *Armoedig*, er zal geen handel plaatsvinden. *Afstotelijk*, we zullen voortdurend in angst leven voor onze medemensen. *Beestachtig*, we kunnen alleen als dieren leven. *Kort*, het maatschappelijk leven is een 'oorlog van allen tegen allen'.

1 Dr. E.D. (Edgar) Karssing is als universitair hoofddocent verbonden aan Nyenrode Business Universiteit. De auteur dankt Olga Crapels, Sacha Spoor en Suzanne Verheij voor hun commentaar op het concept van dit hoofdstuk.

2 T. Hobbes, *Leviathan*, Amsterdam: Boom 2010/1651, pagina 96.

3 Hobbes, *ibid.*, pagina 96.

4 Hobbes, *ibid.*, pagina 98.

2.

In het gedachtenexperiment van Hobbes zijn alle mensen rationele egoïsten. Ze zijn *rationeel* omdat ze zo goed mogelijk (efficiënt en effectief) hun doeleinden proberen te realiseren. Ze zijn *egoïsten* omdat ze zich slechts bekommeren om hun eigen lijfsbehoud en hun eigen genoegens. Met zijn gedachtenexperiment zet Hobbes een belangrijke vraag op scherp waar iedere groep mensen – groot (samenleving, markt) of klein (organisatie, afdeling) – een antwoord op moet vinden: hoe voorkomen we een 'oorlog van allen tegen allen'? Hoe kunnen we vreedzaam samenleven en vruchtbaar samenwerken? In zijn wereld van rationele egoïsten zag Hobbes maar één oplossing: een *Leviathan*. Dat is een sterke autoriteit, 'een sterfelijke God', aan wie wij onze vrede en veiligheid danken. Want zonder autoriteit kan er geen wet bestaan en zonder wet is alles geoorloofd. De Leviathan is een soort toezichthouder die alleen met strenge regels en dwangmiddelen alle partijen in het gareel kan houden. De toezichthouder heeft alle macht en kan door het opleggen van sancties mensen dwingen de regels na te leven. En daarvan plukt iedereen de vruchten, want het maakt welvaart en welzijn mogelijk.

3.

Financiële dienstverlening speelt een belangrijke rol bij welvaart en welzijn. 'Banken zijn geen gewone bedrijven en zo kunnen ze zich ook niet gedragen. Banken hebben een maatschappelijke functie. (...) De hele samenleving is rechtstreeks afhankelijk van de wijze waarop banken hun werk doen. Banken verzorgen het betalingsverkeer, ze zijn makelaars in geld en ze scheppen extra geld door meer uit te lenen dan ze in kas hebben. Het effect van al dat werk is merkbaar tot in de kleinste haarvaten van de maatschappij'.⁵ We – wij mensen – zijn voor het realiseren van onze levensplannen in belangrijke mate afhankelijk van de financiële sector. Financiële dienstverlening faciliteert een goed leven, maar kan het ook ernstig frustreren. Daarom hebben we er allemaal belang bij dat de fundamenten stevig staan en de financiële sector de 'maatschappelijke functie' waarmaakt.

4.

De afgelopen vijf jaar was een buitengewoon interessante tijd. De financiële sector schudde op de grondvesten, de fundamenten leken weggeslagen. Markten kwamen letterlijk tot stilstand. Langzamerhand lijkt het weer beter te gaan, al is het herstel nog broos. Maar zijn er ook wezenlijke lessen geleerd, of was het 'stilzitten' en zo snel mogelijk terug naar 'business as usual'? Heeft de crisis als een 'moment of openness', een periode waarin zekerheden en vanzelfsprekendheden tussen haakjes komen te staan, ook gezorgd voor morele reflectie en zijn er goede lessen getrokken? Er was veel morele kritiek op bankiers, op de financiële sector, op het kapitalisme. Visueel sterk neergezet door de occupy-beweging, intellectueel verwoord door bijvoorbeeld het Sustainable Finance

5 H. van Mierlo, Bankiers zweren bij geld. Achtergrond, betekenis en toekomst van de bankierseed, Schiedam: Scriptum 2010, pagina 43.

Lab onder leiding van oud-bankier Herman Wijffels. De kritieken sprongen alle kanten op: bankiers hebben persoonlijk gefaald, er is een tekort aan moreel leiderschap, de cultuur van banken deugt niet, banken zijn te groot geworden ('too big to fail', 'too big to save', 'too big to manage', 'too big to control'), banken zijn hun nutsfunctie vergeten, het belang van de klanten was secundair (klanten zijn 'muppets'), regulering en toezicht hebben gefaald, het kapitalisme is fundamenteel rot. Ook oplossingen komen in een grote verscheidenheid: banken moeten worden gesplitst of zelfs genationaliseerd, er moeten meer regels komen, meer toezichthouders, daadkrachtiger toezichthouders, andere vormen van toezicht (bijvoorbeeld op cultuur), grotere reserves, hogere kapitaal- en liquiditeitseisen, grenzen aan het inkomen van bankiers, het recht om onverdiende bonussen van bankiers na jaren nog terug te eisen, een belasting op flitstransacties, meer deskundigheidsbevordering voor beleidsbepalers, een bankiersverklaring voor alle medewerkers, meer ethiek in opleidingen.

5.

Mijmeren kan alle kanten opgaan. Enige focus is nodig. Mijn focus is de verplichting tot het afleggen en ondertekenen van een eed of belofte voor elke persoon bij elke financiële onderneming. Nadat met de Code Banken alle beleidsbepalers al een bankiersverklaring moeten ondertekenen, wordt deze verplichting nu dus uitgebreid met de werkvloer: 'Het beleid van een onderneming wordt opgesteld door het management, maar dit betekent niet dat de medewerker op de werkvloer geen rol heeft in de wijze waarop dit beleid wordt vormgeven. Integendeel, het is de werkvloer die het beleid uitvoert door bijvoorbeeld producten te ontwikkelen, alsmede is het de werkvloer die klantcontact uitoefent. De werkvloer is vanuit die optiek even belangrijk als het management'.⁶ In de meeste reacties uit de sector wordt deze nieuwe verplichting afgedaan als symboolwetgeving. Ikzelf ben wel enthousiast. Van Mierlo, naar mijn weten de geestelijke vader van de bankierseed, noemt de eed de belangrijkste innovatie in de bancaire sector sinds tijden: 'De bankierseed verandert niet het vak van bankier, maar de bankier zelf'.⁷ Met de bankierseed wordt immers iedere bankier persoonlijk aangesproken op zijn eigen verantwoordelijkheid door noties als zorgvuldigheid, deskundigheid en integriteit expliciet te agenderen. Dergelijke noties zijn immers niet vanzelfsprekend. 'Niets spreekt ooit vanzelf. Iemand moet iets ter sprake brengen wil het aan de orde komen'.⁸ Natuurlijk, een bankierseed heeft een hoog symbolisch gehalte in vergelijking met harde maatregelen die door een toezichthouder worden afgedwongen. Maar, zoals Van Mierlo stelt, met 'wetgeving alleen kun je het werk van bankiers niet bijsturen. Wetgeving verandert namelijk niet hun drijfveren. Het is ook onmogelijk achter elke bankier een toezichthouder te plaatsen. Maar het is wel

6 Brief van de minister van Financiën aan de voorzitter van de Tweede Kamer, 28 juni 2012, 2011/2012, 31980, nr. 76, pagina 2.

7 Van Mierlo, *ibid.*, pagina 53.

8 Van Mierlo, *ibid.*, pagina 62.

mogelijk in elke bankier een toezichthouder te plaatsen. (...) Dit is dan ook de diepere betekenis van de bankierseed: de nieuwe bankier wordt zijn eigen toezichthouder'.⁹

6.

Wie zijn mijmeren begint met Hobbes botst tegen een prangende vraag op. Is mijn enthousiasme eigenlijk wel terecht? Kan een financiële dienstverlener zijn eigen toezichthouder zijn? Past een beroep op moraliteit bij een financiële dienstverlener? Onder welke voorwaarden kan een bankierseed effectief zijn en zijn die voorwaarden realistisch? Of staat de verplichte invoering van de bankierseed gelijk aan de wens dat een wolf vegetariër wordt? Een wolf is een carnivoor, het zit in de aard van het beest dat het vlees eet. Dan kun je nog zo veel willen wensen, je verandert er de wereld niet mee.

Voorspelbaar irrationeel

7.

Hobbes zet mensen neer als rationele egoïsten. Let wel, egoïsten als a-morele wezens, als wezens die zich niet bekommeren om morele overwegingen. Egoïsten zijn dus niet per se *im*-morele wezens met een kwade inborst die geneigd zijn tot al het kwade. Dit mensbeeld is een breuk in het denken; hij is één van de eerste filosofen die het uitgangspunt loslaat dat mensen van nature morele wezens zijn. Hij creëert daarmee echter een nieuw probleem. Hobbes is een worst-case-scenario-denker die alleen met worst-case-scenarioplossingen kan komen. Hij zet mensen neer als wolven, als rationele egoïsten, en dan is logischerwijs de Leviathan als almachtige toezichthouder het enige mogelijke redmiddel om een 'oorlog van allen tegen allen' te voorkomen. Nu is het niet meteen nodig om ongerust te zijn als met het mensbeeld van één filosoof de bankierseed als een wellicht sympathiek maar onrealistisch instrument wordt neergezet omdat wolven ongevoelig zijn voor een moreel appèl. De ongerustheid neemt echter toe wanneer we beseffen dat Hobbes een zeer grote invloed heeft gehad op het mensbeeld dat economen hanteren in hun theorieën, modellen en concepten. En we beseffen dat deze theorieën, modellen en concepten op hun beurt een grote invloed hebben op de manier waarop we naar de wereld kijken en die wereld inrichten.

8.

Economen bestuderen het gedrag van mensen in situaties van (relatieve) schaarste. Zij gaan er vanuit dat mensen ontevreden zijn met de gegeven situatie zodra ze mogelijkheden zien om hun situatie te verbeteren. Als rationele egoïst (*homo economicus*) zullen mensen dat doen wat hun nut maximaliseert. Nut is daarbij de maatstaf voor de mate waarin behoeften worden bevredigd. Veranderingen in gedrag zijn altijd de resul-

⁹ Van Mierlo, *ibid.*, pagina 143.

tante van veranderingen in mogelijkheden (bijvoorbeeld inkomen, vermogen) of prikkels (prijzen, beloningen). Rationaliteit is instrumentele rationaliteit; oftewel, mensen zijn rationeel wanneer zij met hun keuzes op efficiënte en effectieve wijze hun doelen realiseren. In 1993 werd de Nobel prijs voor de economie uitgereikt aan Gary Becker. Hij is een belangrijke vertegenwoordiger van al die economen die menen dat de keuze voor een kind vergelijkbaar is met de aanschaf van een koelkast: '(...) the economic approach is a comprehensive one that is applicable to all human behavior, be it behavior involving money prices or imputed shadow prices, repeated or infrequent decisions, large or minor decisions, emotional or mechanical ends, rich or poor persons, men or women, adults or children, brilliant or stupid persons, patients or therapists, businessmen or politicians, teachers or students'.¹⁰ Wie met een rationele egoïst van doen heeft, zal bijna als vanzelf gebruik maken van financiële prikkels om problemen op te lossen: voor iets anders is hij immers niet gevoelig. Een moreel appèl met een bankierseed is als paarden voor de zwijnen – *de gustibus non est disputandum* is het uitgangspunt van economen, over smaken valt niet te twisten.¹¹ Rationele egoïsten spreek je niet aan op hun behoeften maar op de mogelijkheden en middelen om die behoeften te bevredigen.

9.

Ruim twintig jaar geleden vulde ik als scholier mijn zakgeld aan met een baantje als ijscoman op de Veluwe. Ik kreeg op provisiebasis uitbetaald: 18% van de omzet was voor mij. Dat was op regenachtige dagen heel weinig, op mooie zomerse dagen kon je een aardige klapper maken. Maar, ik kon slechts in zeer beperkte mate mijn omzet verhogen: het weer, de standplaats, het aantal mensen dat langskwam, de prijzen en de smaken kon ik niet beïnvloeden. Ik had echter vrij snel door dat mensen slecht zijn in keuzes maken, zeker als ze twee keer achter elkaar moeten kiezen. En daar had ik wel invloed op: ik kon ze eerst de smaak laten kiezen (banaan of vanille) of eerst de grootte van het ijsje – en daarmee dus de prijs van het ijsje. Wanneer ik ze eerst de grootte liet kiezen – één, anderhalf of twee gulden – dan kozen ze meestal het ijsje van 1 gulden 50. Moesten ze echter eerst de smaak kiezen, dan waren ze blij als ik ze bij de volgende keuze een voorstel deed – het duurste ijsje. Meestal gingen ze dan zonder aarzeling akkoord met dat aanbod, blij dat ze niet nog een keer hoefden na te denken.

10.

Misschien zijn mensen inderdaad egoïsten – daarover later meer – ze zijn in ieder geval niet rationeel. Ze zijn, in de mooie woorden van Dan Ariely, *voorspelbaar irrationeel*.¹² Er is een snel in omvang toenemende hoeveelheid empirisch onderzoek dat

10 G. Becker, *The Economic Approach to Human Behavior*, Chicago: The University of Chicago Press 1976, pagina 8.

11 G. Stigler en G. Becker, 'De Gustibus Non Est Disputandum', *American Economic Review*, vol. 67, nr. 2, pagina 76-90.

12 D. Ariely, *Predictably Irrational. The hidden forces that shape our decisions*, London: Harper 2009.

laat zien dat mensen hele slechte beslissers zijn en dat dit voorspelbaar is; we maken op systematische wijze dezelfde fouten keer op keer opnieuw. Bijvoorbeeld doordat we helemaal niet nadenken en op de automatische piloot allerlei beslissingen (niet) nemen. Een onderzoekstraditie die is begonnen met Amos Tversky en Daniel Kahneman geeft aan dat mensen gebruik maken van heuristieken, van vuistregels en ezelsbruggetjes, die wel zorgen voor een versnelling en versimpeling van het keuzeprocess, maar niet noodzakelijkerwijs ook tot goede resultaten leiden. Bijvoorbeeld doordat de manier waarop een probleem wordt neergezet al in belangrijke mate bepaalt hoe we naar een oplossing gaan zoeken. Zo is bekend dat mensen een operatie acceptabel vinden wanneer 90 van de 100 overleeft, maar een operatie waarbij 10 van de 100 mensen zullen overlijden zo gevaarlijk achten dat ze er liever niet aan beginnen. Dit geldt zelfs voor artsen, ook al zie je, als je nadenkt, dat in beide gevallen de overlevingskans even groot is.¹³ Ook blijkt dat bijna alle mensen bereid zijn om donor te zijn indien de keuze wordt neergezet als 'ja, tenzij' (Oostenrijk: 99%) en bijna niemand als de keuze wordt neergezet als 'nee, tenzij' (Duitsland: 12%). En mensen conformeren zich graag aan de meerderheid. Zo kregen vier groepen belastingplichtigen verschillende informatie. De eerste groep werd verteld wat voor een goede dingen wordt gedaan met belastinggeld, de tweede groep welke straffen er staan op overtredingen, de derde groep waar ze hulp kunnen vinden bij het invullen van de aangifte en de vierde groep dat reeds 90% van de belastingbetalers netjes en correct hun aangifte had ingevuld: alleen bij de laatste groep was een duidelijk positief effect meetbaar.¹⁴

11.

1 + 1 = 3. Synergie. Je mag hopen dat de intelligentie van een groep groter is dan de gemiddelde intelligentie van de afzonderlijke leden. Helaas, ook in collectieve keuzeprocessen is sprake van een grote mate van irrationaliteit. Er zijn allemaal sociaal-psychologische mechanismen die er voor zorgen dat mensen als collectief slechte beslissingen nemen. Een bekend voorbeeld is 'groupthink', voor het eerst verwoord door Irving Janis. Hiervan is sprake wanneer een groep van op zich zeer bekwame personen zodanig wordt beïnvloed door groepsprocessen, dat de kwaliteit van groepsbesluiten vermindert. Het ontstaat als groepsleden primair letten op het behoud van overeenstemming en eensgezindheid bij een beslissingsproces in plaats van een kritische overweging van de feiten.¹⁵ Nuijts noemt ook een te sterk ontwikkelde informele organisatiecultuur een risico. Hierdoor is er een te beperkte vastlegging van het besluitvormingsproces, zijn besluiten inhoudelijk weinig onderbouwd en lijken formele overleggen vooral

13 R. Thaler en C. Sunstein, *Nudge. Improving decisions about health, wealth and happiness*, Londen: Penguin Books 2009, pagina 39.

14 Thaler en Sunstein, *ibid.*, pagina 72.

15 W. Nuijts, 'Hoe gaat dat eigenlijk: toezicht houden op gedrag en cultuur? Uitkomsten van het DNB thema-onderzoek Besluitvorming', *Tijdschrift voor Compliance*, nr. 1 2012, blz. 41-46, pagina 44.

'aftikmomenten' te zijn. Er is weinig tijd en ruimte voor een zorgvuldige en evenwichtige risicoanalyse, belangenafweging en kritische geluiden.¹⁶

12.

Thaler en Sunstein laten zien hoe je met 'nudges', een duwtje in de goede richting, mensen kunt helpen rationele keuzes te maken.¹⁷ Met kleine maatregelen kun je grote stappen zetten. Thaler en Sunstein noemen het voorbeeld van de vlieg in de pispot op Schiphol: het 'gemors van druppels' nam af met 80%. Heel aardig vind ik de 'Clocky': een wekker die van het nachtkastje afspringt zodat je er achteraan moet rennen om hem af te zetten – dan weet je zeker dat je uit bed bent en je niet nog een keer zal omdraaien. Bedenk dat veel mensen last hebben van de 'postcompletion error': mensen vergeten vaak het laatste stapje nadat ze hun hoofdtaak hebben afgerond – zo heb ik al drie keer mijn pinpasje in de snoepautomaat laten zitten. Zorg dat mensen zo snel mogelijk na een handeling feedback krijgen. Zo geven bijvoorbeeld moderne digitale camera's nog steeds een 'klik' na het maken van een foto: dit is een speciaal toegevoegd geluidje om aan te geven dat er een foto is gemaakt. Een ander voorbeeld is witte verf die er oranje uitziet zolang de verf nog niet is opgedroogd: dit voorkomt dat je plekjes overslaat wanneer je wit op wit verft. De manier waarop een keuze wordt voorgezet doet ertoe. Zeker in situaties die niet direct inzichtelijk zijn en je niet dagelijks tegenkomt (hypotheek afsluiten), zullen mensen snel onlogische keuzes maken. Zo helpt het mensen die moeten kiezen tussen een digitale camera met 3, 5 of 7 megapixels (meer klinkt altijd beter) door ze aan te geven dat je met 3 megapixels alleen kleine foto's met kwaliteit kunt maken en met 7 megapixels foto's op posterformaat. Wie geen posters wil maken kan zich dan 100 euro besparen.

13.

Het toezicht van De Nederlandsche Bank richt zich sinds enige tijd ook op gedrag en cultuur. Dit juich ik toe, juist omdat mensen en groepen mensen voorspelbaar irrationeel zijn in hun beslissingen. Het is een erkenning van het feit dat mensen niet rationele egoïsten zijn, in ieder geval niet rationeel. Daarmee hanteert DNB een rijker mensbeeld in het toezicht dan economen met de homo economicus. Dat is winst. Maar daarmee is nog niet beargumenteerd dat een bankierseed zinvol is. De rationele egoïst van Hobbes is deels van zijn voetstuk gevallen, hij is voorspelbaar irrationeel. *Nudges* helpen tegen voorspel irrationeel gedrag, ze kunnen een goed instrument zijn voor de Leviathan. Maar ook een irrationele egoïst is ongevoelig voor een moreel appèl. DNB gebruikt een rijker mensbeeld, maar het blijft een beperkt mensbeeld.

16 Nuijts, *ibid.* pagina 45.

17 Thaler en Sunstein, *ibid.*

Private vices, public benefits?

14.

Mijn economiescriptie was een kritiek op de *homo economicus*, de karikatuur die aan de basis ligt van veel economische theorieën. Hyperrationeel, alwetend en alleen geïnteresseerd in zijn eigenbelang. De rationele egoïst van Hobbes. Mijn stelling was dat mensen ook morele wezens zijn. Eén van mijn scriptiebegeleiders vond de aannames van veel economen zeer verdedigbaar. Op mijn opmerking dat hij dan wel een heel pessimistisch mensbeeld heeft, gaf hij aan: 'Nee hoor, realistisch'. In de Volkskrant van 6 september 2012 poneert oud-Kamerlid Ton de Kok dat iedere politicus alleen aan zijn eigenbelang denkt. Hij heeft dat eerder gedaan. 'Felle reacties waren mijn deel. Eigenbelang? Geen idealisme? Wat een schande! Wat een cynisme! Ik was verrast door die reacties. Maar mijn stelling is gewoon de realiteit... Ieder wezen is primair bezig met eigenbelang. Het wil zijn bestaan optimaliseren en zo lang mogelijk verlengen. Kijk om u heen en stel vast dat er geen altruïsme bestaat, behalve binnen de genen, en dat iedereen onder alle omstandigheden eerst aan zichzelf denkt. Zoals in de dierenwereld, zo gaat het ook in de mensenwereld. Niets mis mee'. Laat de wolf een wolf zijn, beklagen is zinloos.

15.

Een reactie van economen op de beschuldiging dat zij een gemankeerd mensbeeld hebben, is dat dit berust op een misverstand. Als zij zeggen dat de *homo economicus* alleen in termen van 'eigenbelang' denkt, dan betekent dit niet dat mensen alleen aan hun eigen belang denken. Ze bedoelen slechts dat de *homo economicus* zijn nut maximaliseert en dat dit nut verwijst naar de eigen voorkeuren. Deze voorkeuren kunnen heel egoïstisch van aard zijn, maar ook heel goed altruïstisch. En ze hebben nog gelijk ook. De eisen die in de formele uitwerking van de *homo economicus* aan voorkeuren worden gesteld betreffen slechts de structuur van de voorkeuren, niet de inhoud.¹⁸ Alleen, dit wordt een vorm van hogere wiskunde. En daar waar het interessant wordt, bijvoorbeeld in de toepassing van economische inzichten op bijvoorbeeld regulering van markten, beloningsbeleid en de manier waarop organisaties moeten worden ingericht – hoe zorg je ervoor dat je 'in control' bent? –, gaat men er zeker wel vanuit dat 'eigenbelang' verwijst naar het eigen belang.

16.

Economen zouden ook kunnen vragen: waar maak je je eigenlijk druk om? Staat de verplichte invoering van de bankierseed gelijk aan de wens dat een wolf vegetariër wordt? Je moet de wens niet eens willen hebben! Laat de wolf lekker een wolf zijn, via onbedoelde maar positieve neveneffecten zal zijn gedrag als vanzelf bijdragen aan welvaart en welzijn. De bankierseed is een interventie op het niveau van 'de personen

¹⁸ Zie bijv. D. Collard, *Altruism and Economy*, Oxford: Robertson 1978.

werkzaam in individuele ondernemingen'. Een meestal onuitgesproken aanname is dat een interventie op dit micro-niveau een positief effect zal hebben op het macro-niveau, op 'het systeem als geheel'. Die aanname kan echter worden betwist. Het is niet vanzelfsprekend dat moreel handelen op individueel niveau leidt tot moreel gewenste resultaten op macro-niveau (de weg naar de hel is geplaveid met goede bedoelingen). Ook zou het zo kunnen zijn dat gedrag dat slechts door eigen belang wordt gemotiveerd, leidt tot onbedoelde maar positieve neveneffecten. Hiervoor zou je kunnen verwijzen naar de veelgeprezen onzichtbare hand van Adam Smith uit *The wealth of nations*, zo mooi verwoord met dit wereldberoemde citaat: 'Wij danken onze maaltijd niet aan de welwillendheid van de slager, de brouwer of de bakker, maar aan hun eigen belang'.¹⁹

17.

Bernard Mandeville gaat in zijn *The fable of the bees* nog een stap verder. De ondertitel van dit boek uit 1705 zegt het hele verhaal: *Private vices, public benefits*. Mandeville introduceerde met zijn boek de gedachte dat de morele ondeugd van het individu het economisch welzijn van de gemeenschap bevordert. Sedláček noemt hem de eerste belangrijke pleitbezorger van de *need for greed*-filosofie: 'Hebzucht wordt zo de noodzakelijke voorwaarde voor de vooruitgang in een samenleving; zonder hebzucht is er niet of nauwelijks vooruitgang. Waar zouden wij immers zijn zonder de hebzucht en zonder andere ondeugd, vraagt hij zich af. De samenleving zou in een uiterst basaal ontwikkelingsstadium blijven steken, en zou het in de internationale concurrentiestrijd afleggen'.²⁰

18.

Misschien hebben economen een armoedig mensbeeld. Ze lijken echter steeds meer gelijk te krijgen. Langzamerhand bepaalt het uitgangspunt van economen, het rationeel egoïsme, steeds meer ons denken en doen. Ferraro, Pfeffer en Sutton noemen verschillende mechanismen die hiervoor zorgen.²¹ Een eerste mechanisme is institutionele vormgeving: als je er vanuit gaat dat mensen als rationele egoïsten slechts worden gemotiveerd door extrinsieke beloningen, dan is het niet meer dan verstandig het beloningsbeleid daar ook op aan te passen. Je moet echter niet raar opkijken dat mensen hun gedrag hierop aanpassen en inderdaad alleen nog bereid zijn zich in te zetten indien ze hiervoor worden beloond en vervolgens de externe prikkels de interne motivatie uithollen ('overjustification effect'). Daarnaast hebben economische theorieën ook invloed op onze sociale normen: onderzoek laat zien dat mensen die zijn blootgesteld aan de

19 T. Sedláček, *De economie van goed en kwaad. De zoektocht naar economische zingeving van Gilgamesj tot Wall Street*, Schiedam: Scriptum 2012, pagina 235.

20 T. Sedláček, *ibid.*, pagina 227.

21 F. Ferraro, J. Pfeffer en R. Sutton, 'Economic language and assumptions: how theories can become self-fulfilling', *Academy of management review*, vol. 30, no. 1, 2005, blz. 8-24.

opvatting dat mensen rationele egoïsten zijn – om te beginnen economiestudenten – ook daadwerkelijk eigenbelang als sociale norm gaan hanteren. Zelfzuchtig handelen is dus aangeleerd gedrag! Zelfs indien mensen zichzelf een veel rijker motievenpalet gunnen en eigenbelang niet altijd als norm voor hun gedrag nemen, dan nog gaan ze er vanuit dat anderen zich wél alleen door hun eigenbelang laten leiden en vinden ze het naïef van zichzelf indien ze hier niet op inspelen: 'Therefore, it is hardly surprising that even if people do not act selfishly, they will design institutions under the assumptions that others will be narrowly self-interested and only motivated by extrinsic incentives. These arrangements then produce the very behavior they assume, becoming self-fulfilling and institutionalized as a consequence'.²² In de derde plaats beïnvloeden economische theorieën de taal waarmee we onszelf en de wereld begrijpen. Hoe belangrijk taal is illustreren ze met een onderzoek van Liberman dat laat zien dat mensen zich veel coöperatiever en moreler gedragen wanneer een spel *Community Game* heet dan wanneer precies hetzelfde spel *Wallstreet Game* heet – de enige verklarende factor voor ander gedrag is dus de woordkeuze!

19.

Maar hebben economen gelijk wanneer zij aangeven dat we ons niet druk hoeven te maken en de mens als rationele egoïst de ruimte moeten geven? De filosoof Hans Achterhuis beschrijft in *De utopie van de vrije markt* hoe de ideologie van vrije-markt economen, met bekende voormannen als Milton Friedman en de president van de Amerikaanse Federal Reserve Bank Alan Greenspan, in de afgelopen decennia de overheersende ideologie is geworden.²³ In deze ideologie wordt het uitgangspunt van de mens als rationele egoïst omarmd en gevierd als bevrijding. Met tragische gevolgen voor welvaart en welzijn. Een voorbeeld dat veel zegt en niet genoeg geciteerd kan worden is de volgende passage uit de ondervraging van Greenspan door de Democratische senator Henry Waxman:

Henry Waxman: 'U zegt: zij die de markt vertrouwden, maakten een flinke fout?'

Greenspan: 'Deels ja.'

'Welk deel? Waar zat u fout?'

'Door aan te nemen dat het eigenbelang van organisaties, zoals banken, zodanig was dat ze het beste in staat waren om hun eigen aandeelhouders en hun vermogen te beschermen. Hier heb ik een probleem te pakken: we hadden stevig bewijs, maar het gebrek aan vertrouwen in de markt choqueeerde me. We begrijpen nog steeds niet helemaal wat dit heeft veroorzaakt (...)'

'U hangt een ideologie aan, de vrijemarktideologie. U had de autoriteit om dit te voorkomen en nu betaalt de hele economie de prijs daarvoor'.

'Ideologie is een conceptueel raamwerk voor de werkelijkheid. Ik heb er een fout in

22 Ferraro, Pfeffer en Sutton, *ibid.*, pagina 18.

23 H. Achterhuis, *De utopie van de vrije markt*, Rotterdam: Lemniscaat 2010.

aangetroffen. Ik weet niet hoe significant of permanent het is – maar ik ben er zeer bedroefd over’.

‘Welke fout?’.

‘In het economische model waarvan ik dacht dat het juist was’.

‘Uw wereldopvatting, uw ideologie werkte niet?’.

‘Absoluut. Precies. Dat choqueeerde me omdat ik veertig jaar of meer dacht dat ik aanzienlijk bewijs had dat het juist buitengewoon goed werkte’.²⁴

20.

Ons mensbeeld bepaalt in belangrijke mate hoe wij nadenken over onszelf, over menselijke samenwerking, onderlinge relaties en de relatie tussen de organisatie en de omgeving. En de manier waarop wij die relaties vormgeven. De econoom en Nobelprijswinnaar Joseph Stiglitz betreurt in zijn boek *Vrije val* dat de analyse van de krediet crisis zich vaak richt op de rol van individuen, de boosdoeners die de crisis over ons hebben afgeroepen en de helden die ons hebben gered. Hij kijkt liever naar de ideeën en ideologieën die uitstijgen boven elk specifiek individu. ‘Als Greenspan niet voor de functie beschikbaar zou zijn geweest, waren er genoeg anderen bereid en in staat geweest het evangelie van de deregulering te verkondigen. Het probleem was niet zozeer Greenspan, maar de ideologie van deregulering die gangbaar was geworden’.²⁵ Maar, hoe zou een andere ideologie eruit kunnen zien? Is een alternatief denkbaar dat berust op realistische aannames? Zolang mensen als rationele egoïsten worden gezien zullen Leviathan (‘de zichtbare hand’) en vrije markt (‘de onzichtbare hand’) een ‘oorlog van allen tegen allen’ moeten voorkomen, terzijde gestaan door enige ‘nudges’ om voorspelbare irrationaliteiten in goede banen te leiden. Een bankierseed zal weinig toegevoegde waarde hebben.

Burgerlijke deugden

21.

Mijn schoonvader, een timmerman met een eigen timmerfabriek, heeft op zijn kantoor een tegeltje hangen met een uitspraak van Winston Churchill. ‘Sommige mensen zien de ondernemer als een op buit beluste wolf, die men dood moet slaan. Anderen zien hem als een koe, die men zonder ophouden kan melken. Maar slechts weinigen zien hem zoals hij werkelijk is, namelijk als het paard dat de kar moet trekken’.

22.

Mijn filosofiescriptie was een pleidooi voor de deugdethiek. De deugdethiek is een stroming in de filosofie die niet zozeer de nadruk legt op regels maar op mensen en hun

²⁴ H. Achterhuis, *ibid.*, pagina 60.

²⁵ J. Stiglitz, *Vrije val*. Vrije markten en het falen van de wereldeconomie, Houten: Spectrum 2010, pagina 13.

karakter. 'Bij "deugd" gaat het – om het eenvoudig te zeggen – om excellentie, om iets op excellente wijze/op kwalitatief hoog niveau te doen. En dat is ethisch relevant. Als iemand zijn vak op excellente wijze uitoefent, gaat het hem om meer dan zich te houden aan bepaalde regels of het bereiken van een bepaald resultaat. Het gaat hem ook om de manier waarop hij te werk gaat: met vakmanschap, toewijding en virtuositeit; een wijze van taakvervulling die hem met trots (professional pride) vervult'.²⁶ Tijdens de verdediging van mijn scriptie werd ik door een opponent uitgemaakt voor een burgerlijke filosoof. Burgerlijk!?! Ik was ernstig beledigd.

23.

Het enkele feit dat er veel morele kritiek is op de financiële sector, is nog geen argument dat moraliteit en financiële sector innig met elkaar zijn verbonden. Hoogstens een indicatie. Morele verontwaardiging geeft aan dat mensen in hun morele verwachtingen zijn teleurgesteld. Dat misstanden nog steeds nieuws zijn, geeft aan dat die misstanden niet worden gezien als 'business as usual'. Maar kritiek kan ook misplaatst zijn. Is het terecht dat we morele verwachtingen hebben die teleurgesteld kunnen worden?

24.

De econoom Robert Shiller legt in zijn boek *Finance and the good society* een nadrukkelijke verbinding tussen financiële dienstverlening en moraliteit: 'We all live our lives in a world of financial capitalism – an economic system that is increasingly guided by financial institutions and that, in the wake of the severe financial crisis that began in 2007, appears to many to be broken. We all need to consider whether this society is even going in the right direction, in both our lifetimes and the lifetimes of our children'.²⁷ Shiller is een fan van het *financial capitalism*, maar wel een kritische fan. Hij benadrukt voortdurend dat het 'work in progress' is. En dat bij de evaluatie van ontwikkelingen we moeten onderzoeken hoe het bijdraagt aan welvaart en welzijn voor allen, aan *the good society*.

25.

Marieke de Goede beschrijft in *Virtue, fortune, and finance. A genealogy of finance* hoe in de loop der geschiedenis, langzamerhand, stap voor stap, met vallen en opstaan, de financiële sector een achtenswaardige reputatie kreeg. Ze laat zien hoe door verschillende morele transformaties bankieren en bankiers moreel respectabel werden. Ze bespreekt bijvoorbeeld de ontstaansgeschiedenis van papiergeld en krediet en de heftige morele discussies die dit opriep. Of de debatten die werden gevoerd over de morele respectabiliteit van speculeren: was speculeren niet even afkeurenswaardig als gokken? 'Finance and gambling are both strategies of confronting chance and uncertainty, and as such had

26 M. Becker, P. van Tongeren, A. Hoekstra, E. Karssing en R. Niessen, *Deugdethiek en integriteit. Achtergronden en aanbevelingen*, Assen: Van Gorcum 2010, pagina viii.

27 R. Shiller, *Finance and the good society*, Princeton: Princeton University Press, 2012, pagina vii.

no conceptual difference in early modern Europe'.²⁸ Het zijn 'moments of openness', een begrip dat ze ontleent aan Edkins, en verwijst naar perioden 'when changing social practices are not yet naturalized in discourse and fixed in institutional structures'.²⁹ Interessant aan een dergelijke historische analyse is dat het de vanzelfsprekendheden van nu in een nieuw daglicht zet: 'money, capital, and finance are not unmediated economic realities that can be taken as a starting point to academic inquiry but have been made possible through contested historical articulations and practices of valuation'.³⁰ Met andere woorden, de financiële sector zoals wij die kennen heeft een wordingsgeschiedenis; onze culturele, politieke en morele waardering van financiële dienstverlening was ooit anders en er is geen enkele reden om te veronderstellen dat de toekomst slechts een extrapolatie is van het heden. Dit besef is noodzakelijk om met verbeeldingskracht over het heden en de toekomst van de financiële sector na te kunnen denken.

26.

In *The honor code. How moral revolutions happen* stelt Kwame Anthony Appiah zichzelf de vraag op welke manier morele vooruitgang mogelijk is. Hij onderzoekt verschillende morele revoluties – zoals het einde van duelleren, slavernij en voetbinden (lotusvoetjes) van Chinese vrouwen – en probeert de 'drivers' te achterhalen. Appiah concludeert dat noch wetgeving (Leviathan) noch morele argumentatie doorslaggevend waren. Morele revoluties zijn mogelijk doordat de *honor code* verandert. Hij benadrukt daarmee de relatie tussen ethiek en identiteit en het belang van eer, trots, respect, waardigheid en schaamte. Onze identiteit – wie ben ik, waar sta ik, wie wil ik zijn, hoe geef ik vorm aan mijn leven? – wordt sociaal gedefinieerd. 'We human beings need others to respond appropriately to who we are and to what we do. We need others to recognize us as conscious beings and to acknowledge that we recognize them'.³¹ Oftewel, mensen ontleen in belangrijke mate trots en eigenwaarde aan respect en waardigheid die zij in de ogen van anderen hebben. Respect en waardigheid verdien je door te voldoen aan een ecode. Deze code kan immoreel zijn. Morele revoluties zijn mogelijk doordat de ecode verandert en morele praktijken gaat ondersteunen.

27.

De bankierseed kan een ecode zijn en op die manier een morele revolutie teweegbrengen! Is dat naïef? Staat een bankierseed dan niet op gespannen voet met financiële dienstverlening, met de wereld van het geld? Neen, De Goede liet zien dat moraliteit en financiële dienstverlening in de historie altijd al met elkaar waren verbonden. En de econoom Albert Hirschman beschrijft op prikkelende wijze in *The passions and the*

28 M. de Goede, *Virtue, fortune, and finance. A genealogy of finance*, Minneapolis: University of Minnesota Press 2005, pagina 50.

29 De Goede, *ibid.*, pagina xxvi.

30 De Goede, *ibid.*, pagina xv.

31 K. Appiah, *The honor code. How moral revolutions happen*, New York: Norton 2010, pagina xiii.

interests. Political arguments for capitalism before its triumph hoe handel zelfs moraliteit kan bevorderen. Hij laat zien hoe rond 1600 een nieuwe idee postvatte om marktbelangen in te zetten als tegenwicht tegen sociaal destructieve *passions*. Daarmee beschrijft hij een rechtvaardiging van de vrije markteconomie die niet verwijst naar een onzichtbare hand of de algemene evenwichtstheorie, maar naar de invloed hiervan op onze moraliteit. Hirschman geeft aan dat hij werd geïnspireerd door een uitspraak van Montesquieu – de man van de *trias politica*: 'It is fortunate for men to be in a situation where, though their passions may prompt them to be wicked, they have nevertheless an *interest* in not being so'.³² Simpel gezegd, wanneer we economische belangen hebben is het onverstandig om bij een onenigheid de ander de kop af te hakken (zoals de riddercode nog voorschreef). Hirschman spreekt in navolging van Montesquieu over *doux commerce*. In de woorden van Montesquieu: '(...) it is almost a general rule that wherever the ways of men are gentle (*moeurs douces*) there is commerce; and wherever there is commerce, there the ways of men are gentle (...) Commerce (...) polishes and softens barbarian ways as we can see every day'.³³ Dus, kapitalisme bevordert moraliteit! De vrije markt economie leidt tot 'verzachting van de zeden'. Hirschman is heel voorzichtig, hij geeft voortdurend aan dat zijn ideeëngeschiedenis nog geen sluitend bewijs is dat markten bijdragen aan moraliteit. Dat zijn stelling slechts is gebaseerd op 'circumstantial evidence'.

28.

Zelden ben ik zo geraakt door een boek als door *The Bourgeois virtues. Ethics for an age of commerce* van Chicago School econoom Deirdre McCloskey.³⁴ Op 3 oktober 1996 mocht ik een reactie geven op een lezing van haar tijdens een symposium in Groningen. Ik was toen heel enthousiast over haar pleidooi voor burgerlijke deugden; overigens, met de nadruk op 'deugd' en niet op 'burgerlijk', want wie wil als halftwintiger burgerlijk zijn? Tot mijn spijt ben ik daarna haar onderzoek uit het oog verloren. Maar in de zomer van 2012 heb ik de tijd genomen om haar boek uit 2006 over de burgerlijke deugden te lezen. En deel twee in een reeks die uiteindelijk zes boeken moet tellen: *Bourgeois Dignity. Why economics can't explain the modern world*.³⁵ Tezamen al bijna 1.200 bladzijden. McCloskey is dan ook niet tevreden met 'circumstantial evidence', met een jaloersmakende kennis van zaken zal zij – daarvan ben ik overtuigd – voor eens en altijd duidelijk maken dat moraliteit en een vrije markteconomie bij elkaar horen. Een

32 A. Hirschman, *The passions and the interests. Political arguments for capitalism before its triumph*, Princeton: Princeton University Press 1997/1977, pagina xxii.

33 Hirschman, *ibid.*, pagina 60.

34 D. McCloskey, *The Bourgeois virtues. Ethics for an age of commerce*, Chicago: The University of Chicago Press 2006.

35 D. McCloskey, *Bourgeois Dignity. Why economics can't explain the modern world*, Chicago: The University of Chicago Press 2010.

recensent noemt haar de nieuwe Adam Smith.³⁶ Adam Smith is immers niet alleen de man die met de *Wealth of Nations* de economie als vakgebied op de kaart zette, hij is als moraalfilosoof ook de auteur van *The theory of moral sentiments*. Het staat bekend als het Adam Smith-probleem: hoe kan iemand een pleidooi voor de markt houden en tegelijkertijd voor de moraal? Adam Smith zelf heeft dat nooit een probleem gevonden, McCloskey laat zien waarom dat terecht is.

29.

Het pleidooi van McCloskey is, heel kort samengevat, een pleidooi voor de revitalisering van de moraal van de vrije markteconomie, van de burgerlijke deugden die het kapitalisme mogelijk hebben gemaakt. Daarvoor moet ze eerst een aantal belangrijke misverstanden ontkrachten. Het eerste misverstand is dat het kapitalisme intrinsiek slecht is, de bron van veel ellende, consumentisme, armoede, vervreemding en uitbuiting. Het heilige getal is 16. Tot 1800 hebben mensen bijna allemaal rond het bestaansminimum geleefd. Nu, tweehonderd jaar later, zijn we minimaal 16 keer zo rijk als onze voorouders; en in sommige landen zelfs meer dan 100 keer zo rijk. Dat hebben we te danken aan niets anders dan aan het kapitalisme. Natuurlijk zijn er uitwassen, maar die zijn eerder toe te schrijven aan menselijk falen dan aan systeemfalen. Net als democratie, stelt McCloskey, is het kapitalisme misschien geen perfect systeem, maar wel het beste wat we kunnen bedenken. In de tweede plaats, het onderwerp van *Bourgeois Dignity*, verklaringen van economen voor de wonderlijke vermenigvuldiging van minimaal 16 schieten tekort. Eigendomsrechten, kapitaalaccumulatie, handel met het buitenland, wetenschappelijke uitvindingen – allemaal mooi en behulpzaam, maar niet de oorzaken van de wonderbaarlijke omslag in rijkdom na 1800. De enige verklaring die volgens haar overeind blijft is dat rond 1600 in Nederland – ja, het is een Nederlandse 'uitvinding' – een groep mensen de vrijheid kreeg om handel te drijven en te innoveren en hieraan ook waardigheid kon ontnemen. Tot dan was maatschappelijke erkenning alleen weggelegd voor de aristocratie, langzamerhand ontstond een nieuwe erecode waaraan mensen respect kunnen ontnemen door eerlijk en betrouwbaar kwaliteit te leveren in handel, dienstverlening en productinnovatie. Deze erecode bestond uit burgerlijke deugden, waarbij McCloskey met veel kennis van Nederland en de Nederlandse taal, bewust kiest voor 'burgerlijk', als een 'geuzennaam', wetend dat 'burgerlijk' voor veel mensen een negatieve connotatie heeft.

36 Peter Boettke in Economic Affairs. Zie <www.deirdremccloskey.org/docs/boettke.pdf>.

Conclusies

30.

Ook aan mijmeren moet een einde komen. Staat de verplichte invoering van de bankierseed gelijk aan de wens dat een wolf vegetariër wordt? Of, onder welke voorwaarden kan een bankierseed effectief zijn en zijn die voorwaarden realistisch? Wie met Hobbes begint heeft een lange weg te gaan voordat een bankierseed zinvol lijkt. Immers, volgens Hobbes kan alleen een Leviathan, de sterke hand van de toezichhouder, bankiers in het gareel houden. Economen hebben een mensbeeld dat past bij Hobbes, mensen zijn rationele egoïsten, maar zij verwijzen liever naar de onzichtbare hand en prikkels. Mensen zijn echter veel minder rationeel dan economen veronderstellen; met de verrijking van het mensbeeld met voorspelbare irrationaliteit worden nieuwe maatregelen zichtbaar, maar de bankierseed blijft buiten zicht. Er waren nog enkele stappen nodig. Mensen zijn geen egoïsten, mensen zijn sociale wezens die erkenning belangrijk vinden voor hun trots en eigenwaarde. Erkenning verdien je door te leven en werken volgens een erecode. Ook financiële markten kennen erecodes, ze zijn resultante van morele discussies. Sterker nog, markten kunnen moraliteit bevorderen; het kapitalisme maakt betere mensen van ons. Dan is wel nodig, zoals McCloskey bepleit, om de moraliteit die ten grondslag ligt aan het kapitalisme te revitaliseren en de onzinnigheid duidelijk te maken van beweringen als 'iedereen denkt onder alle omstandigheden eerst aan zichzelf'. Ze verwijst daarom het Hobbes-probleem naar de prullebak – 'Can a group of asocial monsters, who have never been children and have never loved anything, never had faith or hope or justice or temperance, be shown on a blackboard to create out of rational self-interest a civil society?'³⁷ Mensen zijn immers geen 'asocial monsters', geen wolven.

31.

Staat de verplichte invoering van de bankierseed gelijk aan de wens dat een wolf vegetariër wordt? Is het naïef om te willen dat een financiële dienstverlener zijn eigen toezichthouder wordt? De bankierseed is zeker geen garantie tegen immoreel gedrag. Zoals Van Mierlo welsprekend aangeeft: 'Nee, een beroepseed zal nooit kunnen voorkomen dat sommige bankiers van tijd tot tijd toch weer in de fout gaan. Ook wettelijke regels en voorschriften, hoe slim ooit bedacht, kunnen zelfs in combinatie met de zwaarste sancties, niet voorkomen dat er steeds weer mensen in de fout gaan. Verkeersborden voorkomen geen verkeersovertredingen. Een huwelijk is geen garantie tegen overspel. Het scherpste toezicht biedt geen garantie tegen ongewenst gedrag. Zelfs de doodstraf schrikt potentiële misdadigers niet af. Waarom eisen cynici dan de garantie, dat de bankierseed leidt tot een volstrekt smetvrije bancaire sector?'³⁸ Maar de wolf hoeft geen vegetariër te worden. Financiële dienstverleners zijn immers geen wolven. We moe-

37 McCloskey (2006), pagina 497.

38 Van Mierlo, *ibid.*, pagina 90.

ten alleen oppassen dat ze zich niet als wolven gaan gedragen, omdat er zovelen zijn die roepen dat ze wel degelijk wolven zijn. De bankierseed kan hieraan een bijdrage leveren als een erecode waaraan financiële dienstverleners trots en eigenwaarde ontlene. Maar dan zijn wel enige herstelwerkzaamheden nodig.³⁹ We moeten de bankierseed wel inpassen in een rijker verhaal, een verhaal over de zegeningen van het kapitalisme, de nutsfunctie van banken en de burgerlijke deugden die dit alles mogelijk maken.

³⁹ Vgl. McCloskey (2010), pagina 47.

